

<https://doi.org/10.21301/eap.v16i3.1>

Natalija Ćosić

*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

natalija.cosic@gmail.com

Perspektiva materijalnosti u arheološkom nasleđu

Apstrakt: U široj profesionalnoj zajednici okupljenoj oko pojma arheološkog nasleđa postoji nedvosmisleni konsenzus da je materijalne tragove važno sačuvati radi istraživanja, edukacije i prezentacije za sadašnje i buduće generacije. Rizici sa kojima se suočavamo u savremenom okruženju, klimatski, društveni i ekološki, otvaraju mnoga pitanja i u pogledu pristupa dugoročnog upravljanja lokalitetima. Dodatno, imajući u vidu raznorodnost arheoloških situacija i materijalnih ostataka sa kojima se možemo susresti u primarnom kontekstu, odluke o pristupima zaštiti ne predstavljaju jednostavan zadatak. Radi boljeg razumevanja procesa kroz koje prolaze fizički ostaci prošlosti, u radu se razmatra pojam materijalne evidencije na preseku konzervacijskih i arheoloških perspektiva. U pogledu zaštite *in situ* ostataka, teza koja se zastupa u ovom radu jeste da odgovore i inspiraciju u suočavanju sa aktuelnim rizicima možemo pronaći u proširenom razumevanju materijalnosti.

Ključne reči: arheološko nasleđe, materijalnost, arheološki menadžment, konzervacija, vrednosti, kolaborativne prakse

Uvod

Rad predstavlja nadgradnju ideje predstavljene na skupu *Arheologija i antropocen*¹, a koja se odnosila na promišljanje dugoročnog očuvanja arheološkog nasleđa u kontekstu različitih opasnosti i nepovoljnih faktora uslova sredine u kojoj se nalazi. Globalno zagrevanje, suše, olujni vetrovi, zemljotresi, poplave, zagađenje, intenzifikovana urbanizacija, neplansko korišćenje i nejednak pristup različitim životnim resursima zvuče kao recept za apokaliptični scenario. Međutim, reč je o realnosti u kojoj svakodnevno živimo. Pomenuti događaji, njihovi efekti i prirodne nepogode predstavljaju u velikoj meri izvor rizika po arheološke ostatke koji se nalaze u originalnoj sredini.

¹ Skup *Srpska arheologija između teorije i činjenica VIII: Arheologija i antropocen*, održan 27. i 28. marta 2021. godine u organizaciji Centra za teorijsku arheologiju Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu

Sasvim suprotno temama uništavanja i devastacije, u ovom radu polazim od perspektive Tore Petursdotir (Thore Petursdotir) (2017, 175) koja ističe da je arheologija pre svega nauka o stvarima koje egzistiraju, o predmetima koji uprkos različitim okolnostima uporno opstaju i postoje u našem okruženju. Može se reći da je ovaj rad i deo šire diskusije na temu uloge i agensnosti materijalne kulture i materijalnosti koja decenijama unazad prožima prostor društvenohumanističkih nauka (Thompson 1979; Appadurai 1986; Kopitoff 1986; Hoskins 1998; Buchli 2002; Miller 2005; Coole and Frost 2010; Joyce 2015). Sasvim očekivano problematika nije zaobišla ni arheologiju, ubrajajući i različite studije o ulozi artefakata, agensnosti predmeta i materijalnosti u sazajnim procesima o prošlosti (Whilley 2002; Maskell 2005; Olsen 2010; Hodder 2012; Olsen et al. 2012; Joyce 2015a). Ipak, namera u radu nije da se u potpunosti pridružim pomenutim debatama, budući da je fokus smešten u oblast zaštite kulturnih dobara. Konkretnije, cilj mi je da arheološke evidencije, kao sazajni i neobnovljivi resurs, preispitam u ključu osnovnih postulata koji dolaze iz konzervacijskih načela. Arheološki nalazi imaju višestruki značaj, budući da su predmet interesovanja arheologije, konzervacije i muzeologije. Na preseku ovih triju disciplina, u srži, nastaje i opstaje arheološko nasleđe. U tom smislu, želim da razmotrim jedan veoma uzak, ali ključan, prostor razumevanja fizičkih ostataka, koji proizlazi iz višeznačne prirode lokaliteta, kao kulturnog dobra, njegovih vrednosnih potencijala i mnogostrukih materijalnosti. Kako to Rouzmeri Džojz (Rosemary Joyce) definiše, govorimo o tenziji koja nastaje između hijerarhije vrednosti nametnute iz drugih oblasti spram „arheoloških, čije su materijalnosti suptilne i kontekstualne“ (Joyce 2015a, 12). Rečima Loradžejn Smit (Laurajane Smith): „Stounhendž je samo gomila kamenih stubova na polju“ (2006, 3), ali koji su kroz društvene i kulturne procese u sadašnjosti označeni setom vrednosnih repera i pretvoreni u spomenike kulture. Ukoliko jasnije razumemo šta je to konkretno važno u vezi sa materijalnim ostacima prošlosti, koji aspekt, element ili deo se izdvaja kao značajan, zašto je vredan i kome, možda ćemo bolje razumeti i kako nešto treba da čuvamo (Avrami et al. 2019, 7).

U ovoj propitivačkoj ekspediciji oslanjam se na Laturovu teoriju aktera i mreža (ANT), kao i na njegov koncept aktanata koji je razrađen u okviru pomenutog istraživačkog programa. Konkretno, koristim nekoliko značajnih Laturovih uvida koji akcentuju ulogu aktanata kao ne-ljudskih delatnika. On aktante uvodi kao pojam koji obuhvata različite koncepte, od životinja, predmeta, prirode, ideja i materijala uvažavajući njihovu moć delovanja, neovisno od ljudskih saigrača u mreži odnosa (Latour 2005, 54–55). Dakle, predmeti, odnosno artefakti i ekofakti, kulturna dobra deo su različitih procesa pregovaranja i preoblikovanja okruženja u kome se nalaze. Ona jednako mogu da utiču, podstiču, zaustavljaju ili menjaju procese. Latur podvlači da ANT nije gledište koje omogućava stvarima ili mašinama da samostalno misle ili odlučuju šta će raditi. Naprotiv, reč je o

tome da „materijalni svet putem svojih fizičkih karakteristika, svojstava i dizajna, pruža otpor i uzvraća ljudima usmeravajući njihovo ponašanje“ (Latur 1992, 151). Latur poručuje da ljudi mogu nesmetano da tumače i interpretiraju tačno značenje nekog artefakta, ali ne da na tako jednostavan i direktan način određuju performativnost materijalnih učesnika u društvenim interakcijama. Prevedeno na jezik arheologije i konzervacije, arheološki nalaz će u zavisnosti od materijala, tehnologije izrade, mehaničkih i drugih svojstava diktirati način na koji je taj predmet moguće ispitivati, koristiti ili izlagati. Aktanti, prema Laturu, su samo drugačiji modus da se akteri u društvenom (u tradicionalnom, nelaturovskom, smislu govoreći), nateraju da postupaju na određeni način (Latur 2005, 55). Na primer, prilikom terenskih istraživanja može se naići na ostavu sa nalazima malih dimenzija, ali od plemenitih metala ili retkih sirovina. Neosporno, takva situacija na terenu će osobu koja radi na iskopavanjima navesti da promeni način rada, obezbedi drugačiji alat, uzme finije četkice, a sasvim moguće i da promeni položaj tela (v. Yarrow 2006). Odjednom, u toj mikromreži saodnosa, uvedena je nekolicina novih dejstvenika u aktivnosti koji menjaju dinamiku, relacije i otvaraju niz novih mogućnosti.

Tekst koji sledi je eksplorativnog karaktera i teži da sagleda osnovne obrise problematike uloge materijalnosti u dugoročnom očuvanju arheoloških *in situ* ostataka. Sastoji se iz dva dela. U prvom delu teksta razmatram pojam arheološkog nasleđa i njegovo razumevanje unutar arheoloških i konzervacijskih praksi. U drugom delu težim da preispitam moguće modele očuvanja materijalnih ostataka prošlosti iz ugla materijalnosti.

Razmatranje pojma arheološkog nasleđa

Arheološka evidencija može se pojaviti u formi skeletnih ostataka, crteža na pećinama, pejzaža ili negativa nekog izostajućeg predmeta, odnosno materijala. Arheološki ostaci mogu biti i podvodni nalazi, kameni spomenici, arheobotanički tragovi, utvrđenja ili drvena svetišta. Da bi opstali do danas, svaki od navedenih primera podrazumeva različite uslove sredine, procesuiranje materijalnih ostataka i čuvanje u periodu nakon iskopavanja. Najzad, svi pomenuti artefakti i ekofakti dobijaju i različito mesto u savremenom kontekstu. Stoga, pre nego što zakoračimo u polje upravljanja i dugoročnog očuvanja, neophodno je da malo raščistimo prašinu nakupljenu oko pojma *arheološko nasleđe*².

² Prvo shvatanje u kojoj meri je reč o složenom pojmu desilo se u jednom neformalnom razgovoru sa kolegama i koleginicama. Budući da moje profesionalno iskustvo u velikoj meri proističe iz sfere konzervacije, često sam, bez prethodnog pojašnjenja, vrlo slobodno koristila pojam „arheološko nasleđe“ podrazumevajući konsenzus i bez svesti da je neophodno preciznije određivanje. Odnosno, bilo je tako, sve dok jednom

Uvažimo li stav koji nam predočava Filomena Sirovica (2019), da zakoni predstavljaju uređivački faktor koji određuje percepciju arheološkog, onda uvid u zakonske definicije govori o ontološkim aspektima razumevanja nasleđa (2019, 11–12). Ona primećuje da, kao referentni okvir, pravni mehanizmi izmeštaju nalazišta i materijalne ostatke iz sveta nauke u javno, opšte, dobro, a ozakonjenjem vrednosti legitimišu aktuelne društvene stavove i duh vremena. Iako na ovom mestu nije cilj detaljna analiza svih definicija, vredi osvrnuti se na izvesne opise, budući da se u mnogim međunarodnim dokumentima pojam *arheološko nasleđe* već decenijama naširoko koristi u sličnom maniru. Prva povelja posvećena očuvanju i menadžmentu opisuje ga na sledeći način:

Arheološko nasleđe predstavlja osnovni zapis ljudskih aktivnosti u prošlosti. Imajući to u vidu, njegova zaštita i pravilno upravljanje su neophodni kako bi se omogućilo arheolozima i drugim naučnicima da ga proučavaju i tumače u ime i u korist sadašnjih i budućih generacija. (Charter 1990, 2)

Na istovetan način je već u prvom članu opisano u nešto kasnijoj konvenciji Saveta Evrope iz La Valette:

Cilj ove (revidirane) Konvencije je zaštita arheološkog nasleđa kao izvora evropskog kolektivnog pamćenja i kao instrument za istorijska i naučna proučavanja. U tu svrhu smatraće se elementima arheološkog nasleđa svi ostaci i predmeti i bilo koji drugi tragovi čovečanstva iz prošlih epoha... Arheološko nasleđe uključuje strukture, građevine, grupe izgrađenih objekata, kreirane lokalitete, pokretne predmete, spomenike drugih vrsta kao i njihov kontekst, bilo da se nalaze na kopnu ili pod vodom. (COE 1992, 2)

S tim na umu, ako detaljnije pogledamo dve ponuđene definicije, kao međunarodni referentni okvir, možemo da izdvojimo tri važna načela koja treba da oblikuju naše razumevanje arheoloških ostataka. Na prvom mestu, definicija prepoznaje *arheološko nasleđe*, pokretne i nepokretne nalaze, kao vid materijalne evidencije koju je neophodno sačuvati radi tumačenja i interpretacije ljudskih aktivnosti u prošlosti. Time se težište drugog principa stavlja na procese očuvanja i proučavanja. S tim da opis nedvosmisleno stavlja izvorište znanja o prošlosti isključivo u ruke ekspertskih grupa. Treća poruka koju saznajemo o *arheološkom nasleđu* iz ovih redova je o vremenskoj dimenziji. Nasleđe i znanje koje proističe iz njega je veza između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

koleginica nije podelila sa mnom da je njoj prva asocijacija na „arheološko nasleđe“ korpus disciplinarnih i idejnih okvira, nasleđenih od pređašnjih arheoloških generacija. Za mene je to bila odrednica materijalnosti, za nju svet ideja. Tada sam shvatila u kojoj meri govoriti o ovom pojmu ima različite značenjske potencijale u zavisnosti od konteksta i sagovornika. Dodatno, za diskusiju o pojmu nasleđa videti tekst: Gavrilović, Ljiljana. 2010. Nomen est omen: baština ili nasleđe – (ne samo) terminološka dilema. *Etnoantropološki problemi* 5/2: 41–53.

Sve navedeno korespondira sa idejom *autorizovanog diskursa nasleđa* koji je definisala Loradžejn Smit (Laurajane Smith), a koji opisuje kao prostor profesionalnih vrednosti tumačenja prošlosti. Zvanični, uspostavljeni diskurs nasleđa se manifestuje kroz različite birokratske sisteme, uputstva za korišćenje, procedure konzervacije i rekonstrukcije kulturnog nasleđa, ali i vizuelne efekte prezentovanja (Smith 2006, 29–35). Iako pomalo različito postavljene, ali ovako izvedene argumentacije iz oba gorepomenuta dokumenta zapravo objedinjuju suštinu problematike u vezi sa poimanjem *arheološkog nasleđa*. Brit Soli (Brit Solli) (2011, 44) pravilno primećuje da uticaj konstruktivističkog diskursa, iako prisutan u akademskim promišljanjima koncepta nasleđa, jedva da je dodirnuo pravne i konzervacijske politike i prakse. Konstruktivizam u filozofiji nauke podrazumeva uslovljenost proizvodnje znanja različitim kulturnim, društvenim i istorijskim faktorima (Ber 2001; Heking 2012). Definicije koje i dalje najčešće predstavljaju pravni i operativni mehanizam određivanja zaštite, pa i mere *arheološkog u nasleđu*, ignorišu uvažavanje socijalnih prilika i eksternih faktora koji oblikuju koncept u savremenom kontekstu. Iako nasleđe, kao proizvod procesa istraživanja, izdvajanja i interpretacije, nastaje u kasnijim fazama, u regulama materijalni zapis iz prošlosti okuplja sve etape i vrednosne potencijale pod sintagmom *arheološkog nasleđa*. Tako, izdvajanjem nadzemnih struktura ili nedovoljno vidljivih arheoloških zapisa, svi disciplinarni i ekspertski sudovi formulišu i validiraju određene slike o prošlosti i šta je vredno pamćenja (Carman 2002; Smith 2006).

Suprotno ovom posmatranju materijalnih ostataka prošlosti, u sferi akademskog prostora, Robin Skits (Robin Skeates) konstatuje dva diskursa koja određuju pojam *arheološkog nasleđa* (2000, 9–10). Prvi način posmatra *arheološko nasleđe* kao fizičke tragove koji nastaju usled ljudskog delanja u prošlosti, a koji su opstali i sačuvani do, odnosno u, sadašnjosti. U ovom kontekstu često se arheološki potencijal materijalnih ostataka posmatra kroz prizmu izvanrednih nalaza, onih od izuzetne estetske ili informacijske vrednosti. U suštini, u pitanju je fizička evidencija, koja ima značajan istraživački potencijal. Drugi narativ, predočava Skits, definiše *arheološko nasleđe* kao materijalne tragove iz prošlosti, koji su uvek deo procesa pregovaranja i preoblikovanja u sadašnjosti. Oni su omeđeni različitim faktorima i vrednosnim sudovima raznorodnih interesnih grupa. Sumirano, reč je o onome što kroz društvene procese postaje vredno pamćenja i čuvanja. Na sličan način, Gevin Lukas (Gavin Lucas) skreće pažnju na dva najčešća koncepta kojima se određuje pojam materijalne evidencije u arheologiji (2015, 313). Lukas smatra da se arheološki zapis često posmatra u dvostrukom ključu, kroz pojmove *fragment* i *starina*. Prvi termin upućuje na nepotpunost, na izostanak i samim tim vrstu gubitka od neke pretpostavljene celine (up. Lucas 2012). On smatra da razumevanje arheološkog zapisa iz perspektive potpunosti, odnosno fragmentovanosti, nužno za sebe vezuje

epistemičko pitanje odgovarajuće saznanje količine materijalnosti i kvaliteta te nekompletnosti. Na primer: koliko je artefakata potrebno za istraživanje? Koja mera opstanka je dovoljna za naučnu evidenciju? Takvo konceptualizovanje se dotiče pitanja uslova koji pogoduju i doprinose očuvanju, odnosno uništavanju i fragmentaciji. Što nas vodi sledećem gledištu, konceptu starine. Pojam starine podrazumeva dimenziju vremena, kao materijalnih ostataka koji opstaju u različitim temporalnostima. Prema Lukasu, posmatranje arheološkog nasleđa kao spomenika davnina nosi sa sobom jednu pozitivniju perspektivu, jer predstavlja vezu između prošlosti i sadašnjosti (Lucas 2015, 317). Fragment je nužno odsustvo celine, ali lišen vremenske dimenzije, dok je starina vremenski most. Iz svega navedenog, moguće je zaključiti da fizički ostaci koji proizlaze iz arheoloških praksi istraživanja imaju dualnu prirodu. U isto vreme predstavljaju naučnu evidenciju i neobnovljiv resurs, ali i, nezavisno od savremenih vrednosnih odrednica, označavaju materijalne izraze nekih drugih epoha koji stiču svoju ulogu i mesto u sadašnjosti. Zato kada govorimo o *arheološkom nasleđu*³, važno je imati na umu da nije samo reč o terminološkoj odrednici. *Arheološko nasleđe* predstavlja materijalne ostatke prošlih epoha, koji, kao proizvod naučnih procedura, putem institucionalnih mehanizama i protokola utvrđivanja vrednosti u sadašnjosti, dovode do konsolidovanja onog što se kasnije naziva *nasleđem*.

Menadžment arheološkog nasleđa. Materijal – vrednost – promena

Tokom 2020. godine ICOMOS Alert program je stavio na listu ugroženih arheoloških lokaliteta nalazište iz kasne antike i ranovizantijskog perioda, koje je otkriveno na mestu buduće metro stanice „Venizelos“ u Solunu⁴. Razlog stavljanja na ovu listu jeste profesionalna bojazan da bi se predloženim izmeštanjem izgubila vrednost materijalnih ostataka i narušila njihova autentičnost. Stručna zajednica smatra da bi jedinstven nalaz trebalo istražiti i sačuvati u originalnom kontekstu, a izgradnju metro linije prilagoditi novonastalim okolnostima. Međutim, ovo je samo jedna od potencijalnih situacija u kojima se mogu pojaviti nepokretni ostaci iz ranijih epoha. Arheološka nalazišta mogu biti i pećine u udaljenim planinskim klancima ili prostori koji sadrže objekte različitih namenana, formi i materijala, ostaci zidova, mozaika, srednjevekovne tvrđave, pa sve

³ Htela bih da na ovom mestu još jednom naglasim da ću se u radu fokusirati na pitanje arheoloških *in situ* ostataka, budući da pokretni nalazi koji se uklanjaju iz izvornog okruženja prolaze kroz druge i drugačije interpretativne i proceduralne okvire, pa i rizike, što, sasvim očekivano, ima različite posledice.

⁴ https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/HeritageAlerts/2020/Heritage_Alerts_HellenicMetroAntiquities.pdf

do napuštenih savremenih zdanja. Imajući u vidu raznolikost situacija i formi u kojima se arheološki nalazi i materijalni ostaci mogu pojaviti, oni neminovno mogu imati različiti značajni potencijal za različite ljude.

S pravom se moramo zapitati ono s čim nas Rouzmeri Džojcs (Rosemary Joyce) u jednom od uvodnih tekstova o očuvanju arheološkog nasleđa suočava: šta tačno mi težimo da očuvamo, zaštitimo i interpretiramo kod arheoloških lokaliteta (Joyce 2006 13)? Recimo, iskopavanja na lokalitetima predstavljaju jedan od osnovnih postupaka istraživanja o tome šta se dogodilo u prošlosti. Neizbežno, aktivnost iskopavanja direktno utiče na procese propadanja fizičkih ostataka, budući da na taj način materijalni ostaci dolaze u kontakt sa novim ambijentalnim uslovima. Time se narušava njihov pređašnji ekvilibrijum sa neposrednim okruženjem, a koje je do tog trenutka direktno doprinosilo očuvanju arheoloških zapisa. Izvori degradacije mogu biti i visok stepen solarnog zračenja, veoma visoke ili niske sezonske temperaturne vrednosti, pojava ciklusa mržnjenja i otapanja vode u različitim materijalima, produženi sušni periodi, erozije ili plavljenja zemljišta (Cassar 2009, 4–6; Daly 2011; Camuffo 2014). Posledično, navedeni faktori predstavljaju izvor rizika od propadanja i fragmentovanosti materijala, tokom i nakon iskopavanja. Mimo toga, pomenute okolnosti direktno mogu da utiču i na hemijski sastav zemljišta ili na njegova mehanička svojstva, što za posledicu ima uticaj na stanje očuvanosti fizičkih tragova, iznad ali i ispod recentnog sloja zemljišta (Cassar 2005, 89). Iz ugla proizvodnje znanja o prošlosti, ne govorimo više samo o dostupnosti i očuvanosti nasleđa za buduće generacije, već i o opstanku arheološke evidencije, kao, mahom, primarnom resursu za interpretaciju prošlosti. Izloženost materijalnih tragova utiče na njihovu fragmentarnost, a samim tim i na stepen očuvanosti u kome će opstati i doći do nas u sadašnjosti. Dodatno, Vilem Vilems (Willem Willems) dovodi u pitanje odluke o *in situ* zaštiti, kao primarnom obliku konzervacije ili prezentacije lokaliteta (Willems 2012). Razlog tome je što je pomenuti pristup postao cilj sam po sebi do te mere da predstavlja ortodoksnu i nerefleksivnu strategiju očuvanja materijalnih ostataka (Willems 2012, 3). On smatra da nije dovoljno jasno u kojoj meri ovakav pristup zaista utiče na očuvanje arheoloških zapisa, kao i da li će tim postupkom fizički tragovi biti dostupni u budućnosti za revizionu istraživanja. Drugim rečima, nekritičko očuvanje materijalnih ostataka u originalnom okruženju pada na testu opravdanosti, budući da zaista ne znamo u kakvom stanju su ti materijali koje štitimo.

Ovakvim i sličnim pitanjima koja se odnose na dugoročno upravljanje lokalitetima, u najširem smislu, bavi se oblast menadžmenta arheološkog nasleđa. On predstavlja interdisciplinarni poduhvat i podrazumeva mehanizme odlučivanja koji se odnose na arheološke nalaze pre, tokom i nakon iskopavanja. Definicija opisuje menadžment arheološkog nasleđa kao oblast koja se tiče istraživanja, dokumentacije, konzervacije, upravljanja i očuvanja materijalnih ostataka ljudskih

aktivnosti u prošlosti (ili u bližim prošlostima – dodala autorka), a koja obuhvata i uključuje različite interesne strane (Charter 1990; COE 1992). Tako definisan pristup podrazumeva sve aspekte koje se tiču „životnih ciklusa“ arheološkog lokaliteta, a što nužno uključuje različite discipline, kao što su arhitektura, konzervacija, ekonomija, prostorno planiranje, turizam i tako dalje. Ipak, neophodno je razdvojiti faze i zadatke menadžmenta na one koje se bave upravljanjem, od ostalih, usmerenih na istraživanje, očuvanje i zaštitu. Menadžment arheološkog nasleđa, zbog širokog obuhvata, bavi se različitim temama i problemima koji mogu da se tiču budućnosti materijalnih ostataka, ali oni ne moraju nužno da budu u vezi sa usko profesionalnim temama istraživanja ili zaštite kulturnih dobara (v. Willems 2012, 3). To, recimo, mogu biti aktivnosti usmerene na razvoj turističkih ili ekonomskih planova u vezi sa korišćenjem i prezentacijom kulturnog dobra. Na izvestan način, upravljački deo menadžmenta predstavlja *terminus post quem*, odluke i aktivnosti koje se odigravaju nakon uspostavljen mere „arheološkog“ putem istraživačkih i konzervacijskih intervencija. Ova faza menadžmenta nužno zavisi od raznolikosti ostataka, situacija na terenu i stepena njihove očuvanosti, što zatim utiče na odluke o upotrebi, kao i o tome kako treba da budu nadalje očuvani i u kojoj meri (Mason and Avrami 2000, 13).

Smatra se da menadžment arheoloških nalazišta, zasnovan na upravljanju vrednostima, može da posluži kao odgovor za pronalazak balansa između istraživanja, konzervacije i prezentacije (Stanley-Price, Jokilehto 2002; Matero 2001, 2008; Neville, 2002). Salivan i Mekej, urednici publikacije o *Konzervaciji i menadžmentu arheoloških lokaliteta*, ističu da bi tek napuštanjem pristupa koji favorizuje prakse osmišljene tako da čuvaju i prepoznaju izdvojene, opipljive i vidljive fizičke ostatke, kao opredmećene vrednosne imperitive, otvorilo put ka uvažavanju i nematerijalnih aspekata kulturnih dobara. Istorijski posmatrano, rast svesti o značaju nasleđa za društvo doveo je do promena osnovnog korpusa vrednosti arheološkog nasleđa. Novina se odražava uvođenjem drugačijih kategorija vrednosti, poput onih društvenih, edukativnih, prirodnih itd. (Sullivan and Mackay 2012, 3–4). To je posledično vodilo promeni modela upravljanja arheološkim nasleđem, koji je pored brige o fizičkim ostacima, započeo i upravljanje nematerijalnim aspektima. Rezultat je bio nov način da se pristupi rešavanju mnogostrukih zadataka i zahteva jednog nalazišta – model upravljanja zasnovan na konceptu vrednosti (Values-Based Approach) (Demas 2000). Pristup se smatra korisnim, jer je baziran na sveobuhvatnom sagledavanju konteksta i značaja lokaliteta, a koji teži održivom upravljanju arheološkim nasleđem na osnovu pomenutog koncepta. U srži ovog diskursa nalazi se pretpostavka da su svi materijalni izrazi kulturnog nasleđa određeni značajem i konceptom vrednosti, ali koji su po svojoj prirodi promenljiva kategorija (v. Avrami et al. 2000). Vrednosti određuju na koji način će kulturno nasleđe da bude tretirano u sistemu zaštite, prezentacije i korišćenja. U svojoj studiji o vrednosti arheološke bašti-

ne, Filomena Sirovica (2019) daje značajan prikaz različitih modela procene i evaluacije vrednosti koji su zasnovani na specifičnim teorijskim postavkama, intuitivnim, kvalitativnim ili kvantitativnim metodama. Bez obzira na to o kom postupku je reč, teorijska premisa podrazumeva faze identifikacije i interpretacije vrednosnih kategorija. Rezultat procesa jesu deskriptivno artikulisane ili numerički izražene procene koje postaju osnova za oblikovanje i praktične intervencije u pogledu arheološkog nasleđa (Sirovica 2019, 37–49). Međutim, problem sa konceptom značaja i vrednosti je taj što oni mogu biti jasna i uočljiva kategorija, dok s druge strane mogu biti nejasni, teški za definisanje. Recimo, konzervacija se može naći u sukobu sa uobičajenim arheološkim vrednostima fizičkih ostataka, budući da je istraživački potencijal *in situ* materijalnih tragova uvek imao primat unutar zapadne i evropske misli. Time lokalitet uvek može da predstavlja neosporni izvor naučnih podataka i poseduje informacijsku vrednost (Sirovica 2018, 27, 34).

Sledstveno, pristup je u izvesnoj meri kritikovan, imajući u vidu polaznu pretpostavku da postoji konsenzus po pitanju značaja i vrednosti, te da su odluke otelotvorene u vizuelnim intervencijama uvek u harmoniji sa svim zainteresovanim stranama. Zabrinutost je najpre usmeravana na proces određivanja značaja, koji kao pojam ne prikazuje u punoj meri sve vrednosti, već se putem selekcije ističu samo određene, u datom kontekstu željene (v. Sirovica 2019, 23–24; 28). Na primer, najdirektnija povezanost vrednosti i značaja oslikava se kroz različite stavove i odnose država, zajednica i/ili pojedinaca prema kulturnim dobrima, te proces nije vrednosno neutralan. Sirovica smatra da, iako neizbežna, selekcija i evaluacija vrednosti često nije saglasna sa arheološkim razumevanjem materijalnih ostataka. Dodatno, sagledavanje materijalne evidencije kao trajnog i neobnovljivog resursa može u velikoj meri da predstavlja vrednosno opterećenje, koje utiče na rangiranje nalazišta i može da ograniči potencijalne teorijske promene (Sirovica 2019, 52–55). Ako se vratimo na nivo materijalnih zapisa, Sirovica nadalje ističe da još jedna od problematika vrednosnih procena leži u tome što su one najčešće oblikovane pojedinačnim elementima arheološkog nalazišta, a koje je, pak, izdvojeno i posmatrano kroz vizuru „poznatog i očekivanog“. To nužno vodi pojednostavljivanju i određivanju vrednosti u skladu sa predodređenim kategorijama, dok su u realnosti oblici pojavnosti arheoloških zapisa znatno složeniji i prostorno raznoliki. Primera radi, posmatrano iz ugla materijalnosti, arheološki *in situ* ostaci, u svom trajanju, prolaze niz transformacija od otkrića do prezentacije. Sve češće se lokaliteti planskim ulaganjima pretvaraju u arheološke parkove ili turističke atrakcije, već i nakon završetka prvih arheoloških istraživanja. Takve intervencije utiču na neposredno okruženje, formiraju novu relaciju sa pejzažem ili pojačavaju pretpostavljenu. Međutim, u zavisnosti od pozicije, okoliš, vegetacija oko i na arheološkom lokalitetu može da predstavlja integralni deo koji pospešuje kreirani narativ, preventivnu meru ili može biti izvor rizika. Recimo, uvođenje vegetacije i određenih vrsta biljaka u zonu ar-

heološkog lokaliteta može da bude planirana aktivnost, usmerena na umanjeње dejstva zagađujućih materija na kulturna dobra koja se nalaze unutar urbanih zona (v. Xing and Brimblecombe 2019). Međutim, takve intervencije mogu da utiču na naše razumevanje slike o prošlosti i da remete interpretativne koncepte koji proističu iz naučnih studija. U nekim drugim okolnostima, vegetacija predstavlja opasnost i potencijalni izvor rizika, ne samo za očuvanje nasleđa, već i za arheološku evidenciju. Različito rastinje može da utiče na stepen očuvanosti artefakta ili na tafonomske procese, remeteći primarne situacije na terenu. Zatim, odluka da li je neophodno izgraditi trajnu zaštitnu konstrukciju na nalazištu ne predstavlja jednostavno i bezazleno pitanje koje se tiče samo konzervacije fizičkih ostataka. Takav poduhvat mora da bude razmotren spram različitih faktora, poput: da li su istraživanja na lokalitetu završena? Zašto je važno da ovaj lokalitet bude zaštićen i prezentovan na taj način? Koja vrsta materijala će ostati u originalnom kontekstu? Koji su makro i mikroklimatski uslovi? Koji broj posetilaca godišnje je moguće očekivati na nalazištu? Najzad, ukoliko se i odlučimo za takvu vrstu intervencije u prostoru, ona mora da bude promišljena, vizuelno osveščena i interpretativno usklađena sa neposrednim okruženjem, uvažavajući originalni kontekst i arheološki narativ. Sve navedene situacije podrazumevaju različitu prostornu, interpretativnu, idejnu i materijalnu artikulaciju, a proces polazi od toga kako razumemo šta je tačno „arheološko“ nasleđe. Posledično, lokaliteti i pejzaži kao mesta ljudskih aktivnosti u prošlosti, ali i u sadašnjosti, su konstruisani, a strategije istraživanja, konzervacije i prezentacije su takođe deo tih promena (Matero 2006, 57; Caftanzoglou 2001, 23; Bender 2001, 4–6). Uprkos njihovoj fragmentovanosti, oni predstavljaju kompleksne materijalne kreacije koje zavise od čitljivosti i autentičnosti njihovih struktura i elemenata.

Iz perspektive *in situ* evidencije, konzervacija, kao čin brige i očuvanja, smatra se primarnim alatom za medijaciju pomenutih vrednosti i to putem materijalnih ostataka prošlosti. Konzervacijski mehanizam određuje meru „arheološkog“ i na koji način ono postaje nasleđe. Nesumnjivo je da je koncept vrednosti, u izvesnoj meri, zamenio intenzitet razgovora o materijalnim ostacima i fokus pomerio sa predmeta na društvene i savremene procese. Ipak, činjenica da na jednom lokalitetu mogu da postoje različiti konteksti arheoloških situacija, manifestovani kroz fizičke ostatke, *ergo* i vrednosti, konzervacijske prakse su u pogledu očuvanja uvek povezane sa materijalnim tragovima.

Konzervacija i arheološko nasleđe

Konzervacija ima vrlo neposredan odnos sa fizičkim entitetima. Ona se odnosi na sve mere i aktivnosti koje se sprovode radi čuvanja materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa i koje istovremeno omogućuju njegovu pristupačnost današnjim i budućim generacijama (ICOM CC Terminology 2008). Ona se sastoji od konzervacije–restauracije i preventivne konzervacije. Međutim, u

konzervaciji–restauraciji i danas opstaje nasleđe epistemologije Prosvetiteljstva oličeno kroz vrednovanje objektivnosti i racionalnosti. U praksi se to oslikava kroz snažno poverenje u elementarne analize za identifikaciju i razumevanje originalnih materijala kulturnog dobra, a u cilju odgonetanja autorske „prvobitne namere“ (Bracker and Richmond 2009, xiv–xviii). Zato, kada se spomenu konzervacija i arheologija u istoj rečenici, najčešće se mogu čuti priče koje se odnose na konzervatorsko-restauratorski tretman nekog estetski izuzetnog, retkog ili veoma značajnog nalaza. Eventualno se možda govori o *in situ* zaštiti, na primer konzervaciji mozaika, fresko-slikarstva ili odizanju, opet, nekog veoma važnog nalaza, recimo skeletnih ostataka sa bogatim grobnim priložima.

Retko ili gotovo nikada se u kontekstu arheologije o konzervaciji ne govori kao o dinamičnom i proaktivnom programu (Clark 2001), koji podrazumeva harmonizaciju entropijskih procesa i upravljanje vrednostima, pritom operišući u anahronim ili dijahronim vremenskim tačkama. Recimo, ako uzmemo primer rimskih bronzanih statua, iz ugla materijalnosti, nailazimo na sudar vrednosnih repera. Kada pogledamo sadašnji izgled bronzanih skulptura koje često možemo videti u muzejima ili arheološkim parkovima, uglavnom je reč o vizuelnoj reprezentaciji koja je formirana prema današnjem shvatanju prvobitne mere i izgleda antičke bronzane. Međutim, bronzane skulpture u svom „životnom ciklusu“ prolaze kroz niz promena, o čemu je svedočio i Plinije Stariji u *Istoriji prirode*. Pojava drugih boja na bronzi ne mora nužno da podrazumeva degradacione procese, već je možda reč o plemenitoj patini koja formira zaštitni sloj na površini skulpture. Na primer, takozvana „patina nastala usled pohranjivanja“ ima sopstvenu interpretativnu vrednost, jer svedoči o uslovima kojima je skulptura bila izložena (Maish 2015). Ipak, u najvećem broju slučajeva standard je antička bronzana skulptura koja je „očišćena“ od neželjenih patina, kao nepoželjnih dokaza trajnosti. Retki su primeri koji uvažavaju transformacijske tragove i prisustvo drugih elemenata i njihovih efekata. Pored toga, kontinuiranom primenom ovakvih pristupa reprodukuju se ustaljeni konzervacijski konceptualni alati koji uvažavaju materijal kao izvor nezamenljivih i jedinstvenih vrednosti, informacija i poruka, te se jedino tim putem utvrđuje ključna mera integriteta i autentičnosti predmeta. U prilog tome govori kako se definiše upliv „naučnog“, uobličen u grani koja se naziva nauka u konzervaciji (conservation science). Iako postoji postavka nauke u konzervaciji kao interdisciplinarnog polja koje koristi različite istraživačke uvide za analizu kulturnog nasleđa (v. Heritage and Golfomitsou 2015), u suštini je reč o uvozu znanja iz oblasti prirodnih nauka u sferu zaštite kulturnog nasleđa (Iaccarino 2011)⁵. Bez obzira na izvesne iskora-

⁵ Primeri različitih studijskih programa za oblast conservation science: <https://www.unive.it/pag/20740/>; <https://www.study.eu/university/ca-foscari-university-of-venice/conservation-science-and-technology-for-cultural-heritage>; <https://corsi.unibo.it/2cycle/ScienceForConservation/overview>

ke u promišljanju odnosa materijalnosti i kulturnih dobara (Holfort 2013; Jones 2010; Jones and Yarrow 2013), jezgro razumevanja koja je to prava autentična mera, u ovom slučaju arheološkog nalaza, proizlazi iz primene fizičko-hemijskih analiza.

Uvažimo li pretpostavku da je kulturno nasleđe pre „svet ideja, nego skup različitih predmeta i materijala“ (Carman 2016, 192), onda možemo reći da konzervacija nadmašuje sam čin tehničke intervencije na fizičkim ostacima i predstavlja odraz neke konkretne vremenske niše koja sa sobom nosi određene poglede na vremenitost, promenu i značaj (Joyce 2006, 15; Bracker and Richmond 2009, xiv–xviii). Govorimo o poznatom paradoksu da se konzervacija kao društveni čin odigrava u sadašnjosti, ali s tendencijom da govori u ime budućih generacija (Muñoz Viñas, 2005). Nužno, dugoročno posmatrano, to podrazumeva načine na koje konceptualno artikulišemo pojmove gubitka i oštećenja materijalnih ostataka. Samim tim, ne govorimo više o intervenciji na materijalu, niti samo o konceptu vrednosti, već se fokus upravljanja stavlja na koncept promene. Oblast konzervacije koja se najdirektnije bavi ovim pitanjima jeste preventivna konzervacija.

Preventivna konzervacija za arheološko nasleđe

Preventivna konzervacija definisana je kao disciplina koja obuhvata sve mere i aktivnosti usmerene na izbegavanje ili svođenje propadanja i gubitka nasleđa u budućnost na najmanju moguću meru (ICOM CC Terminology 2008). U najširem smislu, preventivna konzervacija može se definisati kao filozofski odnos prema trajnosti materijalne kulture različitih epoha, koji teži da obezbedi najoptimalnije okruženje i svede na minimum potencijalne rizike po kulturna dobra. Međutim, njena *diferentia specifica* je odsustvo bilo kakvih direktnih intervencija na materijalima, ali ključni element u procesu odlučivanja upravo čini materijal, odnosno koncept prihvatljive promene na njemu. Tako postavljena, preventivna konzervacija analizu organizuje i usmerava kroz odnos materijalnih ostataka i neposrednog okruženja. U pogledu zastupljenosti na arheološkim istraživačkim projektima, preventivna konzervacija⁶ predstavlja retku i sporadičnu aktivnost. Idealno, trebalo bi da bude uključena u sve aspekte arheološkog projekta od faze planiranja do otvaranja lokaliteta za publiku

⁶ Na ovom mestu bih želela da skrenem pažnju da govoreći o preventivnoj konzervaciji za arheološke lokalitete ne govorim o preventivnoj arheologiji. Pojmovno slične, ove dve sfere imaju dva sasvim različita pozadinska diskursa. Jedna je utemeljena u konzervacijskom etosu, dok druga svoje težište stavlja u arheološku doktrinu. Oba pristupa podrazumevaju preventivno delovanje radi umanjavanja negativnih efekata po neobnovljiv resurs.

(Henderson and Linge 2018). Preventivna konzervacija za arheološke lokalitete podrazumeva različite aspekte proučavanja međudejstva osobina materijala i mehanizama propadanja sa uslovima arheološkog okruženja. Promene i procesi kojima su materijalni ostaci izloženi, počev od trenutka otkrića na terenu, tokom iskopavanja i zaštite, do prezentacije, predstavljaju okosnice za formulisanje dugoročnih strategija očuvanja korišćenja arheoloških lokaliteta (Corfield 1996; Matero 2001, 2008). Dodatno, uzimajući u obzir postojeću situaciju, istorijat zaštite, tekuće i buduće planove istraživanja, određuju se odgovarajuće mere konzervacije.

Osnovni pristup kojim se vodi je menadžment rizika, metod preuzet iz drugih oblasti, koji je prilagođen za potrebe konzervacije kulturnih dobara (v. Pedersoli et al. 2016). Reč je o pristupu koji je zasnovan na principu donošenja odluka pomoću koncepta rizika, a koji je definisan kao efekat nesigurnosti po ciljeve (SRPS ISO 2019, 3, c. 8). U datom pojašnjenju efekat nesigurnosti ne mora nužno da označava negativnu promenu, već obuhvata svaku vrstu odstupanja od očekivanog. Ova perspektiva pruža mogućnost redefinisavanja promene i prihvatanja upliva različitih procesa u oblikovanje arheološkog nasleđa. U kontekstu kulturnog nasleđa, metoda obuhvata različite kategorije rizika, koji se razmatraju iz perspektive promena i oštećenja na originalnom materijalu. Spori i kumulativni procesi su izraženi kroz 10 faktora propadanja (Pedersoli et al. 2016, 26–47) i predstavljaju različite kvalitativne i kvantitativne parametre iz neposrednog okruženja u kome se kulturno dobro nalazi. Proces se odvija u produženom vremenskom periodu i nekada može proći 100 i više godina, a da vidljivo oštećenje na kulturnom dobru postane jedva uočljivo. Za razliku od njih, rizik od katastrofa se može desiti sada, za pet dana ili pet godina. Cilj je postići što bolje i optimalne uslove u zadatim vremenskim okvirima. Međutim, važno je naglasiti, da uprkos pokušaju da se odmaknemo od konzervacijskih načela koja su striktno vođena materijalnim ostacima, tema gubitka, oštećenja i prihvatljive promene nas neizbežno vraća pitanju o vrednostima. U odnosu na to šta je uspostavljena vrednost određivaće se stepen oštećenja i prihvatljiva promena, dok će intenzitet alteracije na originalnom materijalu uticati na redefinisavanje vrednosti (v. Taylor and Cassar 2008). Ilustrativan primer je transformacija izgleda čuvenog kruga kamenih ostataka u Stounhendžu. Nekada je kamenje bilo nasumično i bez reda postavljeno u prostoru. U ranom XIX veku, prikazi oslikavaju romantizovani raspored u kome je jedan deo kamenih blokova horizontalno, a drugi vertikalno postavljen. Međutim, kako je položeno kamenje vremenom percipirano kao „oštećenje“, odnosno kao nepovoljna promena u pogledu zaštite ovog važnog spomenika kulture, kameni blokovi su podignuti u uspravni položaj (Taylor and Cassar 2008, 9). Takođe, isti stepen oštećenja će se drugačije percipirati ako je reč o bronzanoj statui ili o primeru fresko-slikarstva.

Do sada smo već jasno mogli da vidimo da vrednosti nisu intrinzične, sadržane u arheološkim evidencijama, čekajući da budu otkrivene, već su subjektivne, nekada neuhvatljive kontekstom, ne nužno samo arheološkim, već i društvenim, kulturnim i političkim. Način na koji će vrednosti biti artikulisane, kao i o kojim vrednostima će se govoriti zavisi od čije pozicije polazimo. O tome šta arheološko nalazište znači i zašto je vredno, različito će biti formulisano u zavisnosti od toga da li govori osoba koja živi u neposrednoj blizini nalazišta, ekonomista, arheolog ili konzervatorka (Mason and Avrami 2000, 15–16). Stvar dodatno usložnjava pitanje vremenske dimenzije. Procena rizika se odvija uvek u predodređenom vremenskom okviru, na primer od 5, 10 ili 30 godina. Problem se javlja u tome što, kako istraživanje pokazuje, različite interesne strane funkcionišu u različitim vremenskim skalama. U zavisnosti od profesije o kojoj govorimo, proces odlučivanja o nasleđu može da obuhvata istorijsko, sadašnje i buduće vreme (Bell, Cassar and Strlič 2008, 4). Muzejski radnik će očekivati gubitak ili promenu na materijalu razmatrati u maksimalnim vremenskim skalama, u želji da predmet bude dostupan i očuvan u što dužem periodu, dok će, na primer, investitore u nekom urbanističkom poduhvatu zanimati kratkoročna stabilizacija tokom trajanja radova. O tome takođe govori istraživanje Hogberga i saradnika, na temu menadžmenta arheoloških ostataka. Oni ističu da se budućnost često pominje u sveobuhvatnim ciljevima i vizijama arheologije, ali da u različitim projektima očuvanja ipak ostaje generalno nejasno o kojima budućnostima govorimo (v. Högborg et al. 2018). Ako se setimo dualnosti arheoloških tragova s početka ovog teksta, nesumnjivo da profesionalno moramo jasnije da ovladamo vremenskim okvirima u kojima funkcionišemo i ocenjujemo očekivane efekte zaštite.

U pregledu osnovnih načela različitih profesija okupljenih oko pojma arheološkog nasleđa, stiče se osećaj da smo zaglavljani u nekoj kružnoj argumentaciji između arheoloških ostataka i unutrašnje tenzije arheoloških i konzervacijskih poimanja materijalnih zapisa. Pred izazovom neuhvatljivosti koncepta vrednosti i određivanja prihvatljive promene ili mere autentičnosti, moguće trajno uporište možda ipak jeste poverenje u materijalne izraze. Ipak, ako to nije fetišizacija mehaničkih karakteristika materijala, o kojim to vizurama materijalnosti govorimo?

Arheološko nasleđe na raskršću

Vođeni idejom da je dugoročna briga o arheološkim ostacima proces upravljanja konceptima promene i vrednosti, još jednom se suočavamo sa ambivalentnošću materijalnih tragova. Čini se da se arheološke materijalnosti uporno otimaju i izmiču misaonim i istraživačkim kategorijama u koje ih smeštamo. Arheološko nalazište, kao *in situ* evidencija, manifestuje se u najrazličitijim

formama, površinama, dimenzijama i materijalima. Na primer, ako govorimo o praistorijskim lokalitetima, oni se mogu pojaviti kao promena u reljefu, pejzažu ili to može biti mesto bez ikakvih trajnih i vidljivih nadzemnih ostataka. Posmatrano iz ugla arheološke evidencije, nasleđe može biti i odsustvo nečega, negativ, boja, šum ili zvuk (v. Diaz-Andreu, Benito and Lazarich 2014; Till 2019). U tom smislu, da bi plodnije govorili o materijalnosti koja zaista može da obuhvati ono što savremene ili bar trenutne teorijske tendencije propituju, moramo „osloboditi studije materijalnosti od, samo (dodala autorka), posmatranja kroz vizuru stvari ili kroz prizmu materijala i tehnologija izrade“ (Joyce 2015, 10–11). Uzimajući u obzir složenost i isprepletanost problematike razumevanja arheološkog nasleđa, koncept nije moguće sagledavati kao totalitet naučnog resursa niti kao skup svih vrednosnih kategorija. Nužno, odbacivanje ovih granica vodi proširivanju izvora arheoloških vrednosti (Sirovica 2019, 54), odnosno drugačijem sagledavanju procesa okupljenih oko tumačenja i očuvanja materijalnih zapisa.

Kako bismo obuhvatili raznolikost prirode arheološkog nasleđa, odgovor nalazim u redefinisavanju pojma materijalnosti koji uvažava delatni kapacitet ne-ljudskih učesnika u socijalnim kontekstima (Latour 1992, 152–153), ali ni ne zanemaruje transformativnu moć koja proističe iz različitih svojstava materijala fizičkih tragova. Na ovaj način je moguće brisanje distinkcije između materijala i materijalnosti, time što materijal postaje ono što ostavlja trag, a materijalnost gorivo za kretanje (sensu Latur). Ako želimo da bolje harmonizujemo svoje poimanje društvenosti, na ovom mestu bih se još jednom vratila na Laturovo nedvosmisleno upućivanje na aktante kao ne-ljudske učesnike:

Ukoliko je aktivnost *a priori* ograničena na samo ono što ‘s namerom’ i ‘značenjem’ ljudi rade, teško je uvideti na koji način čekić, korpa, vrata, ormar, tepih, šolja, etiketa mogu da vrše neku aktivnost.[...]sve što⁷ modifikuje postojeće stanje i odnose stvarajući razliku, jeste akter – ili, ukoliko nema još uvek jasno obličje, aktant. (Latour 2005, 71)

Latur o aktantu govori kao o učesniku koji nužno proizvodi transformacije, entitet koji ostavlja trag, otisak i formira prostor (Latour 2005). On nam poručuje da ako se zaista dvoumimo u vezi sa tim da li neke materijalnosti, odnosno aktanti mogu da učestvuju, oblikuju, menjaju ili utiču na naše ponašanje, jednostavno treba da se zamislimo, šta bi se dogodilo sa našim delovanjem ukoliko bi ne-ljudski učesnik bio isključen iz tih situacija. Time bi rad ljudi, koji bi bio neophodan da se nadomesti odsustvo, bio direktan pokazatelj agensnosti ne-ljudskih delatnika (Latour 1992, 154–155).

⁷ U engleskom jeziku *anything*, Latur koristi igru reči da istakne uključenost bilo koga i bilo čega, odnosno i ne-ljudskih delatnika.

Problem sa kojim se susreću teorijski koncepti koji poravnavaju odnose među svim učesnicima društvenog, jeste bojazan da stvari nezasluženo dobijaju izvesnu animističku moć delanja. Na ovom mestu, citirala bih Tima Ingolda koji govori da: „stvari nisu aktivne, zato što su prožete agensnošću, već zbog načina na koji su isprepletane sa tokovima živog sveta“ (Ingold, 2007, 1). On smatra da ne treba da zaboravimo predmete kao takve, jer kvaliteti materijala zavređuju istraživački fokus i da bi trebalo da im posvetimo pažnju. Drugim rečima, Džozel Tejlor (Joel Taylor) dopunjuje ovu perspektivu time što ističe da su stanje, trajnost i reprezentativnost materijala određeni na prvom mestu svojstvima materijala, dok okruženje, interakcije i okolnosti kojima je predmet izložen, uokviruju proces opstanka, pre nego što nešto uopšte postane *nasleđe* (Taylor 2015, 68). Tejlor smatra da način na koji se vrednosti artikulišu, proizlazi iz materijalnosti, koja se formira isključivo iz odgovora materijala na sopstveno okruženje. Posledično, svojstva različitih materijalnosti nisu trajne kategorije, kako ističe Ingold, već su u pitanju promenljivi i relacioni koncepti. Uzmimo primer otpornosti rimskog maltera. Formula rimskih vezivnih materijala i danas predstavlja predmet opsežnih istraživanja. U trenutku formiranja, mehanički, rimski malter predstavlja znatno slabiji materijal od recentnih zidarskih maltera. Međutim, prolaskom vremena i izlaganjem morskoj vodi, prvobitni materijal hemijski formira zavidan stepen tvrdoće. Vitruvije u *Arhitekturi* piše o poroznom kamenu specifičnih svojstava:

Postoji jedna vrsta peska [25] koja zbog svojih prirodnih osobina čini čuda. Taj pesak se nalazi u okolini Baje i na poljima oko gradova pod Vezuvom. [27] Pomešan sa krečom i kamenom za zidanje on ne samo što zgradama daje čvrstinu već od njega očvršćuju i nasipi građeni u moru. [28] Čini se da je razlog tome taj što se pod brdima i zemljom nalaze vrući izvori kojih ne bi bilo da ispod tla nema velikih vatri od kipućeg sumpora, alaunske zemlje ili bitumena. Tako plamen i toplota vatre, prolazeći kroz pukotine i izvirući, tu zemlju čine lakom, a tuf koji od njega nastaje je porozan i suv. Stoga, te tri stvari, nastale na sličan način snagom vatre, kada se pomešaju u jednu smešu ponovo prime vodu, slepljuju se i od vlage brzo očvrstnu u masu koju ne mogu da rastave ni talasi ni snaga same vode. (Vitruvije II.vi, 85)

Savremena istraživanja detaljnije objašnjavaju proces u kome, u susretu mešavine vulkanskog pepela, krečnjaka sa morskom vodom nastaje nov mineral koji ojačava malter (v. Jackons et al. 2013; Jackons et al. 2017). Ovako formiran materijal, ne predstavlja samo odraz tehnološke izvrsnosti rimskih neimara, niti primer nezavisnih procesa u prirodi. Rimski malter postoji i međa svoja svojstva u različitim okruženjima i temporalnostima, pritom sve vreme predstavljajući isto, a u isti mah i *drugo*, nešto sasvim *novo*. Prolaskom vremena on postaje bliži onome što ga čini izvanrednim i zbog čega ima istaknutu naučnu i heritološku vrednost. Samim tim, primer rimskog maltera, koji je više proces i nestalna materijalnost, nego neki konkretan materijal, dovodi

u pitanje naše razumevanje trajnosti i karakteristika arheoloških evidencija. Sledstveno, ponovo se nameće pitanje šta je to što čuvamo: koja je prava mera autentičnosti rimskog maltera?

Rečima Gevina Lukasa, moramo sebe zapitati šta podrazumevamo pod opstankom (survival), odnosno očuvanjem materijalnih tragova prošlosti (2015, 318). Lukas predlaže da bi trebalo da razmotrimo da li je, na primer, pronađena posuda arheološka evidencija koja nam svedoči o tehnologiji, trgovini, zanatskim veštinama i tako dalje ili bi očuvanost posude trebalo da prihvatimo kao evidenciju samu po sebi. Neosporna je njegova težnja da apostrofirna način na koji je:

...posuda dokaz same sebe – odnosno njene postojanosti. Šta ako je suština upravo opstanak? Posuda je, materijalno gledano, stabilizacija elemenata – vode, gline i čvrstoće spojenih pod određenim uslovima. Ova stabilizacija ili upornost je takođe ono o čemu posuda, sasvim konkretno, svedoči. (Lucas 2015, 320)

Materijal stvoren u ovom hemijskom prepletu različitih elemenata i faktora prirodnog okruženja je oličenje slojevite i hibridne materijalnosti koja na različite načine prožima arheološku evidenciju. Zato Lukas podvlači da nije važno samo pitanje očuvanja artefakta, već se princip opstajanja odnosi i na druge aspekte, na isprepletane pojave koje stvari drže u skupovima i umrežavaju sa praksama (Lucas 2015, 318). Tako posmatrano, materijalnost kao totalitet procesa postaje univerzalni ključ koji za sebe vezuje različite temporalnosti (Joyce 2015a, 13) i upošljavanje višestruke agensnosti. Time stvari, predmeti, živi i neživi delatnici, ne samo da bivaju oslobođeni antropocentričnih okova, već i dobijaju mogućnost jednog rasterećenog sagledavanja. Prema studiji Amire Henare i saradnika, reč je o izokrenutom gledištu koje stvarima dodeljuje moć heurističkog vodiča:

...sa svrhovitom naivnošću... cilj ovakvog pristupa je da uzme 'stvari' na način na koji one predstavljaju sebe, umesto da se odmah pretpostavi šta one označavaju ili u čije ime govore... (Henare, Holbraad and Wastell 2017, 2–3)

Ova promišljanja nisu udaljena od teorijskih diskusija koje razoružavaju ljude centralne agensnoti, a materijalne izraze postavljaju u jednaku ili bar aktivnu poziciju. Glavna ideja ovih koncepata, sumirano, jeste da materijalnost nekog artefakta i ekofakta ne proizlazi iz njegovih fizičkih karakteristika, već se formira kroz sadejstvo ljudi i ne-ljudskih učesnika. Niti je samo neuhvatljiv proces, niti je kamenitost kamena. Materijalnost, ne kao cilj i samodovoljnost, već kao drugo u mreži sazajnih odnosa. Reč je o vizuri koja govori o relacijama, o pomeranjima, fluidni model materijalnosti, a koji je uvek zavisao od materijalnih ostataka i tragova i određen prepletima sa neposrednim okruženjem, u najširem smislu.

Izmeštanje težišta. Materijalnost kao vodič

Tekst nije bio poziv za simetričnu arheologiju ili ontološko poravnavanje ljudi i stvari, a u cilju odbrane vibrantne materijalnosti predmeta (Babić 2019). Ovo je možda pre bio poziv za jedno ontološko, ali daleko više epistemološko otvaranje ka materijalnosti kao vodiču i izvoristu specifičnih znanja, koja mogu doneti nove teorijske uvide. Govorimo o materijalnosti koja ima potencijal da sa sobom donese sopstveni univerzum i opisuje svet u kome je nastala i u kome opstaje. Reč je o materijalnosti koja ima potencijal posredovanja između različitih vremenskih horizonata. Predloženo prošireno shvatanje vraća nas na početak diskusije i nameće pitanje modela funkcionisanja unutar menadžmenta arheološkog nasleđa.

U duhu ovog rada, to podrazumeva uvažavanje različitih interesnih strana, dakle svih učesnika, kao i distribuciju kompetencija (sensu Latur), između živih i neživih delatnika. Linija ovog gledišta ima dva u domenu filozofije nauke težišta i oba koncepta potiču iz feminističkih uvida Sandre Harding (2015). U ovom kontekstu, njihov značaj se ogleda u tome što pružaju reflektivnu kritičku platformu za propitivanje ne samo šta znamo, nego i kako dolazimo do tog znanja. Harding predočava da bi novi pristup produkciji znanja trebalo da polazi od principa kolaborativnih praksi i intersekcionalnosti. Kada je reč o prvom, to znači da bi istraživači trebalo da usklađuju sopstvene naučne interese sa gledištem i vrednosnim reperima drugih interesnih delatnika, unutar fenomena koji ispituju (Harding 2015, 167). U svetlu hibridne materijalnosti, takav pristup podrazumeva i redistribuciju intelektualne kontrole, ali i razvodnjavanje epistemičkih granica disciplina. Neosporno je da ljudske aktivnosti ostavljaju materijalne tragove koji su arheološki vidljivi na različite načine u okruženju. Jednako je nepobitno da različite karakteristike materijala diktiraju i usmeravaju mogućnosti delatnika u mreži odnosa. Posledično, materijalnost kao rezultat i kao delatnik ispisuje moguću meru saznanja. Iz te perspektive, može se reći da je ovo bio poziv i za poravnavanje centara moći intelektualne kontrole za proizvodnju znanja o nasleđu i njegovoj budućnosti. Takođe, imajući u vidu fluidnost arheoloških zapisa, brisanje čvrstih okvira sazajnih prostora čini se kao nužnost ukoliko imamo težnju ka holističkom i integrativnom pristupu nasleđu. Time se otvara mogućnost za plodnija promišljanja dugoročnosti očuvanja i opstanka. U svetlu predočenih gledišta vredi se na kraju još jednom vratiti na pitanja: šta tačno štitimo, šta su rizici, šta podrazumeva autentičnost i na koji način razumemo prihvatljivu promenu? Šta je to što nam materijalnosti poručuju?

Druga vizura, intersekcionalnost, u epistemičkom smislu donosi posmatranje svih ili pojedinačnih delatnika u ukupnosti njihovih složenosti, isprepletanosti i transformacija. Nasleđe je društveni konstrukt koji nastaje kroz procese pregovaranja i selekcije o njegovom značaju i vrednostima. U najvećem broju

slučajeva inicijalna iskra za izdvajanje materijalnih ostataka u „sveti“ prostor nasleđa izvire iz svojstava materijalnih zapisa koja se prelivaju u prostor vrednosti. Međutim, u svojoj suštini vrednosne karakteristike i potencijali nasleđa su retko uniformni i nepromenjivi. Kako bismo bili u mogućnosti da sagledamo i obuhvatimo sve promene i procese, neophodno je proširiti mehanizme saznanjnih procesa i dati prostor različitim delatnim akterima (Avrami et al. 2019, 6), živim i neživim učesnicima (sensu Latur). Iz ugla filozofije nauke, Harding predlaže da je neophodno postavljati pitanja o sopstvenoj poziciji u različitim procesima istraživanja i odlučivanja. Ona s pravom podseća da osoba koja se bavi poslovima proizvodnje znanja mora sebe da zapita o sistemskim, otelovljenim zabludama i neznanjima. Moramo ispitati svoje „slepe tačke“ i predrasude formirane institucionalnim ili društvenim okvirima (Harding 2015, 169). Takva vrsta promišljanja bi trebalo da svaki misaoni projekat rastereti neodgovornih univerzalnosti, tvrdi Harding, kao i da raskrinka ustaljene misaone kategorije u našim teorijskim strategijama i praksama. Stoga, možemo se zapitati: šta ili koga ne vidimo u procesima analize i vrednosne evaluacije arheoloških ostataka?

S obzirom na to da svaka naučna oblast poseduje sopstvene logičke aparate i epistemsku/e strukturu/e, a kako se arheološke materijalnosti nalaze na mestima susreta različitih istraživačkih grana, smatram da ovakve krosdisciplinarne strategije mogu da doprinesu sagledavanju problema iz novih perspektiva. Zato je ovaj rad bio poziv i za arheološku disciplinu (ako i ona ima svoju agensnost) za preispitivanje na koje sve načine artefakti i različite materijalnosti mogu da utiču na proizvodnju znanja u ovoj antropocentričnoj sadašnjosti. Ujedno je bio apel i za polje konzervacije da razmotri svoje konceptualne alate i redefiniše odnos sa poimanjem materijala, vrednosti i promene. Jednako sam ovim tekstom želela i da otvorim pitanje da li nam neka znanja promiču, a da bi zapravo trebalo da se nastane u arheološkom odgovoru o prošlosti na svim vremenskim skalama. Sve navedeno nužno zahteva harmonizaciju, balans, poštovanje i otvorenost ka drugim izvorštima znanja. Rezultat kome se može stremiti nije *arheološko nasleđe*, u najširem smislu značenja te sintagme, koje formulišu i oblikuju stručnjaci za ljude, već arheološko nasleđe koje nastaje i opstaje sa ljudima⁸ u drugačijim saznanjnim prostorima.

⁸ Izvorno, reč je o usmenoj izjavi Grejama Bela (Graham Bell), koja na engleskom jeziku glasi: Not heritage for the people, but with the people. Konferencija International Conference – Solidarity in culture: Heritage protection under conditions of crisis 18–20 March 2021, Oral session 1: Frameworks and Approaches. Title: Of ‘virtues and failings’: managing culture in a crisis.

Literatura

- Appadurai, Arjun. 1986. „Introduction: commodities and politics of value”. In *The social life of things: commodities in cultural perspective*, edited by Arjun Appadurai, 3–63. Cambridge: Cambridge University Press.
- Avrami, Erica, Randal Mason and Marta de la Torre. 2000. *Values and Heritage Conservation*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Avrami, Erica, Susan Macdonald, Randall Mason, and David Myers. 2019. „Introduction”. In *Values in Heritage Management Emerging Approaches and Research Directions*, edited by Erica Avrami, Susan Macdonald, Randall Mason and David Myers, 1–7. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Babić, Staša. „Arheološka stratigrafija, ravna ontologija i tanka deskripcija. Beleška o (inter)disciplinarnom dijalogu“. *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 811–831.
- Bender, Barbara. 2001. „Introduction“. In *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, edited by B. Bender and M. Winer, 1–20. Oxford: Berg.
- Bell, Nancy, May Cassar and Matija Strlič. 2018. „Evidence for Informed Preservation Planning and Advocacy: A Synoptic View“. *Studies in Conservation* 63 (1) 8–14. <https://doi.org/10.1080/00393630.2018.1475099>
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Bracker, Alison and Alison Richmond. 2009. „Introduction to Conservation: Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths“. In *Conservation: Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*, edited by Alison Richmond and Alison Bracker, xiv– xvii. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Buchli, Victor. 2002. *The Material Culture Reader*. New York: Berg.
- Caftanzoglou, R. „The Shadow of the Sacred Rock: Contrasting Discourses of Place under the Acropolis“. In *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, edited by B. Bender and M. Winer, 21–37. Oxford: Berg.
- Camuffo, Dario. 2014. *Microclimate for cultural heritage*. New York: Elsevier.
- Carman, John. 2002. *Archaeology and Heritage: An Introduction*. London and New York: Continuum
- Cassar, May. 2005. *Climate Change and the Historic Environment*. London: Centre for Sustainable Heritage, University College London.
- Cassar, May. 2009. „Sustainable Heritage: Challenges and Strategies for the Twenty-First Century“. *APT Bulletin: The Journal of Preservation Technology* 40 (1): 3–11.
- Chapman Robert and Alison Wylie. 2015. „Material evidence: learning from archaeological practice“. In *Material evidence: learning from archaeological practice*, edited by Robert Chapman and Alison Wylie, 1–20. New York: Routledge.
- Clark, Catherine and Kate Clark. 2001. *Informed Conservation: Understanding Historic Buildings and Their Landscapes for Conservation*. London: English Heritage.
- Coole, Diana and Samantha Frost. 2010. „New Materialisms: Ontology, Agency, and Politics“. In *Journal of French and Francophone Philosophy Vol XIX, No 1*, edited by Diana Coole and Samantha Frost, 153–164. Durham: Duke University Press.
- Corfield, Mike, 1996. „Preventive conservation for archaeological sites“. *Studies in Conservation* 41(1): 32–37. <https://doi.org/10.1179/sic.1996.41.Supplement-1.32>

- Daly, Cathy. 2011. „Climate Change and the Conservation of Archaeological Sites: A Review of Impacts Theory”. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 13(4): 293–310. <https://doi.org/10.1179/175355212X13315728646058>
- Demás, Martha, 2000. „Planning for Conservation and Management of Archaeological Sites: A Values-Based Approach“. In *Management Planning for Archaeological Sites*, edited by Jeanne Marie Teutónico and Gaetano Palumbo, 27–54. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Diaz-Andreu, Margarita and María Lazarich. 2014. „The Sound of Rock Art. The Acoustics of the Rock Art of Southern Andalusia (Spain)”. *Oxford Journal of Archaeology* 33(1): 1–18. <https://doi.org/10.1111/ojoa.12024>
- Harding, Sandra. 2015. *Objectivity and Diversity: Another Logic of Scientific Research*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Heking, Ijan. 2012. *Društvena konstrukcija, ali čega?* Novi Sad: Mediterran publishing.
- Henare, Amiria, Martin Holbraad and Sari Wastell. 2007. „Introduction to *Introduction: thinking through things*“. In *Thinking through things: theorising artefacts ethnographically*, edited by Amiria Henare, Martin Holbraad and Sari Wastell, 1–31. Abingdon: Routledge.
- Henderson, Jane and Ashley Morgan Linge. 2019. „Preventive Conservation in Archaeological Sites“. In *SAS Encyclopaedia of Archaeological Sciences*, edited by Sandra L. López Varela, 1–4. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Heritage, Alison and Stavroula Golfomitsou. 2015. *Conservation Science Papers arising from the ICCROM 2013 Forum on Conservation Science Supplement to Studies in Conservation*. Abingdon: ICCROM.
- Hodder, Ian. 2012. *Entangled: An Archaeology of the Relationships Between Humans and Things*. Chichester: Wiley– Blackwell.
- Holtorf, Cornelius. 2013. „On Pastness: A Reconsideration of Materiality in Archaeological Object“. *Authenticity Anthropological Quarterly* 86(2): 427–443.
- Iaccarino Idelson, Antonio. 2011. „Reflections on the relation between conservation and science”. CeROArt August 2011. <https://journals.openedition.org/ceroart/2239>
- Ingold, Tim. 2007. „Materials against materiality“. *Archaeological Dialogues* 14(01): 1–16. <https://doi.org/10.1017/S1380203807002127>
- Jackson, Marie D., Sean R. Mulcahy, Heng Chen, Yao Li, Qinfei Li, Piergiulio Cappellotti and Hans-Rudolf Wenk. 2017. „Phillipsite and Al-tobermorite mineral cements produced through low-temperature water-rock reactions in Roman marine concrete“. *American Mineralogist* 102 (7): 1435–1450. <https://doi.org/10.2138/am-2017-5993CCBY>
- Jackson, Marie D., Sejung R. Chae, Sean R. Mulcahy, Cagla Meral, Rae Taylor, Penghui Li, Abdul-Hamid Emwas, Juhyuk Moon, Seyoon Yoon, Gabriele Vola, Hans-Rudolf Wenk and Paulo J.M. Monteiro. 2013. „Unlocking the secrets of Al-tobermorite in Roman seawater concrete“. *American Mineralogist* 98 (10): 1669–1687. <https://doi.org/10.2138/am.2013.4484>
- Jones, Siân. 2010. „Negotiating authentic objects and authentic selves. Beyond the Deconstruction of Authenticity“. *Journal of Material Culture* 15(2): 181–203. <https://doi.org/10.1177/1359183510364074>

- Jones, Siân and Thomas Yarrow. 2013. „Crafting authenticity: An ethnography of conservation practice“. *Journal of Material Culture* 18(1): 3–26. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1359183512474383>
- Joyce, Rosemary. 2006. „The Monumental and the Trace: Archaeological Conservation and the Materiality of the Past“. In *Of the Past, for the Future: Integrating Archaeology and Conservation, Proceedings of the Conservation Theme at the 5th World Archaeological Congress, Washington, D.C., 22–26 June 2003.*, edited by Neville Agnew and Janet Bridgland, 13–31. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Joyce, Rosemary. 2015. „History and materiality in Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences“. In *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary, Searchable, and Linkable Resource*, edited by Robert A. Scott, Stephen M. Kosslyn and Nancy Pirkenton, 1–16. Hoboken N.J: John Wiley and Sons.
- Joyce, Rosemary. 2015a. „Transforming Archaeology, Transforming Materiality. In *The Materiality of Everyday Life*“. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 26: 181–191.
- Kopytoff, Igor. 1986. „The cultural biography of things: commoditization as process“. In *The social life of things: commodities in cultural perspective*, edited by Arjun Appadurai, 64–90. Cambridge: Cambridge University Press.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Lucas, Gavin. 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucas, Gavin. 2015. „Evidence of what? On the possibilities of archaeological interpretation“. In *Material evidence: learning from archaeological practice*, edited by Robert Chapman and Alison Wylie, 311–323. New York: Routledge.
- Meskell, Lynn. 2005. *Archaeologies of Materiality*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Miller, Daniel. 2005. *Materiality*. Durham, North Carolina: Duke University.
- Mason, Randal and Erica Avrami. 2000. „Heritage values and challenges of conservation planning“. In *Management Planning for Archaeological Sites*, edited by Jeanne Marie Teutónico and Gaetano Palumbo, 13–26. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Matero, Frank. 2001. „Editorial“. *Conservation and Management of Archaeological Sites. Special Issue on Protective Shelters* 5(1–2): 1–2. <https://doi.org/10.1179/cma.2002.5.1-2.1>
- Matero, Frank. 2006. „Making archaeological sites: conservation as interpretation of an excavated past“. In *Of the past, for the future: integrating archaeology and conservation, proceedings of the conservation theme at the 5th World Archaeological Congress, Washington, D.C., 22–26 June 2003*, edited by Neville Agnew and Janet Bridgland, 55–63. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Neville, Agnew. 2002. „Methodology, Conservation Criteria and Performance evaluation for Archaeological Site Shelters“. In *Archaeological Sites: Conservation and Management* 5(1–2), edited by Frank Matero, 7–18. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Olsen, Bjørnar. 2010. *In Defense of Things: Archaeology and the Ontology of Objects*. Lanham, MD: AltaMira Press.

- Olsen, Bjørnar, Michael Shanks, Timothy Webmoor and Christopher Witmore. 2012. *Archaeology. The discipline of things*. London: University of California Press.
- Pedersoli Jr., José Luiz, Catherine Antomarchi and Stefan Michalski. 2016. *A Guide to Risk Management of Cultural Heritage*. Canada: International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) and Canadian Conservation Institute.
- Pétursdóttir, Þóra. 2017. „Climate change? Archaeology and Anthropocene“. *Archaeological Dialogues* 24(2): 175–205. <https://doi.org/10.1017/S1380203817000216>
- Sirovica, Filomena. 2019. *Gubitak vrijednosti arheološkog zapisa: mogućnosti i načini Procjene*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
- Skeates, Robin. 2000. *Debating the Archaeological Heritage*. London: Gerald Duckworth and Company.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Stanley-Price, Nicholas and Jukka Jokilehto. 2002. „The decision to shelter archaeological sites: three case studies from Sicily“. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 5 (1–2): 19–34. <https://doi.org/10.1179/cma.2002.5.1-2.19>
- Stanley-Price, Nicholas. 2009. „The Reconstruction of Ruins: Principles and Practice“. In *Conservation, Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*, edited by Alison Richmond and Alison Bracker, 32–43. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Sullivan, Sharon and Richard Mackay. 2012. Introduction to *Archaeological sites: conservation and management*, edited by Sharon Sullivan and Richard Mackay, 1–5. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Taylor, Joel and May Cassar. 2008. „Representation and intervention: The symbiotic relationship of conservation and value“. *Studies in Conservation* 53(1): 7–11. <https://doi.org/10.1179/sic.2008.53.Supplement-1.7>
- Taylor, Joel. 2015. „Embodiment unbound: Moving beyond divisions in the understanding and practice of heritage conservation“. *Studies in Conservation* 60(1): 65–77. <https://doi.org/10.1179/2047058413Y.0000000122>
- Thompson, Michael. 1979. *Rubbish theory: the creation and destruction of value*. New York: Oxford University Press.
- Till, Rupert. 2019. „Sound Archaeology: A Study of the Acoustics of Three World Heritage Sites, Spanish Prehistoric Painted Caves, Stonehenge, and Paphos Theatre“. *Historical Acoustics Relationships between People and Sound over Time* 1(3): 661–692. <https://doi.org/10.3390/acoustics1030039>
- Vitruvije. 2009. *O Arhitekturi*. Beograd: Zavod za udžbenike i Dosiје studio.
- Yarrow, T. 2006. „Sites of Knowledge: Different Ways of Knowing an Archaeological Excavation“. In *Ethnographies of Archaeological Practice*, edited by M. Edgeworth, 20–32. Lanham, MD: AltaMira Press.
- Williams, William 2012. „Problems with preservation in situ“. *Analecta Praehistorica Leidensia* 43/44: 1–9.
- Wylie, Alison. 2002. *Thinking from Things: Essays in the Philosophy of Archaeology*. London: University of California Press.
- Xing, Yang and Peter Brimblecombe. 2019. „Role of vegetation in deposition and dispersion of air pollution in urban parks“. *Atmospheric Environment*, Volume 201: 73–83.

Internet izvori

- Charter for the Protection and Management of Archaeological Heritage. 1990. ICOMOS. Lausanne.
<http://icahm.icomos.org/wp-content/uploads/2017/01/1990-Lausanne-Charter-for-Protection-and-Management-of-Archaeological-Heritage.pdf>
- COE – Council of Europe. European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised). 1992. Valleta
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007bd25>
- Latour, Bruno. 1992. „Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts“ 151–180.
<http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/50-MISSING-MASSES-GB.pdf>
- Maish, Jeffrey. 2015. *Bronze Patinas, Noble and Vile*. Postavljeno 2. Septembra 2015. godine
<https://blogs.getty.edu/iris/bronze-patinas-noble-and-vile/>
- Nacrt zakona o delatnosti zaštite nepokretnih kulturnih dobara – Tekst propisa. 2019. Službeni glasnik RS.
<https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/181219/181219-vest14.html>
- SRPS ISO 31000: 2019 Menadžment rizikom – Smernice.
https://iss.rs/sr_Cyrl/project/show/iss:proj:69128
- Zakon o kulturnim dobrima. 1994. Službeni glasnik RS.
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturnim_dobrima.html

Natalija Čošić

Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Perspective of Materiality in Archaeological Heritage

In the wider professional community gathered around the notion of archaeological heritage, there is an undisputed consensus that the material traces have to be preserved for research, education and presentation, for the present and future generations. However, the climate change, pollution, intensive urbanization and other perils present a significant source of risk for archaeological remains in their original settings. Additionally, archaeological evidence may be present in the form of skeletal remains, cave drawings, landscapes or negatives of missing objects or materials. Underwater finds, stone monuments, archaeobotanical traces, fortifications, or wooden sanctuaries may all also constitute archaeological remains. In order to be preserved today, each of these examples requires various conditions, processing of material traces and preservation after excavation. Finally, all these artefacts and ecofacts gain different places in the contemporary context.

Bearing in mind the variety of situations and forms in which archaeological finds and material remains may occur, it is necessary to reconsider the scope of the content embraced by the term of archaeological heritage and material traces of the past, under the conditions of rapid and intensive changes. Here the theoretical standpoint is applied derived from Bruno Latour, about the role of various actants, live and non-live participants in social processes. In this sense, objects – artefacts and ecofacts, are parts of diverse processes of negotiation and reshaping of their environment. They can equally influence, entice, stop or change processes.

In order to contribute to solving this dilemma, the text discusses the notion of archaeological materialities at the intersection of conservation and archaeological perspectives. It is argued that, when facing the current problems, especially in regard to *in situ* preservation, the answers and inspiration should be sought for in the wider conceptualization of materiality, as the guide and source of specific knowledges, leading to new theoretical insights.

Keywords: archaeological heritage, archaeological management, conservation, values, collaborative practices

Perspective de la matérialité dans l'héritage archéologique

La communauté professionnelle plus vaste rassemblée autour du concept d'héritage archéologique est catégoriquement unanime en ce qui concerne l'importance de conserver les traces matérielles pour rechercher, former ou présenter des générations présentes et postérieures. Cependant, les changements climatiques, la pollution, les tremblements de terre, l'urbanisation intensive et les autres perturbations présentent en grande partie la source du risque pour les restes archéologiques se trouvant dans l'environnement original. En plus, l'évidence archéologique peut apparaître sous forme de restes squelettiques, peintures rupestres, paysages ou du négatif d'un objet manquant, c'est-à-dire du matériel. Les restes archéologiques peuvent être aussi des trouvailles sous-marines, monuments en pierre, traces archéobotaniques, forteresses ou sanctuaires en bois. Pour survivre jusqu'à présent, chaque des exemples cités comprend les conditions environnementales différentes, le traitement des restes matériels et la conservation dans la période après les fouilles. Enfin, tous les artefacts et les écofacts mentionnés prennent une place différente dans le contexte contemporain.

Ayant en vue la diversité des situations et des formes d'apparition des trouvailles archéologiques et des restes matériels, il est nécessaire d'étudier ce qui est, dans les circonstances de changements rapides et intenses, considéré comme héritage archéologique et comme restes matériels du passé. La perspective de Bruno Latour sur le rôle des actants différents, des participants vivants et

non-vivants dans les processus sociaux présente la base théorique du travail. A cet égard, des objets, c'est-à-dire des artefacts et des écofacts, des biens culturels font partie de processus différents de négociations et de transformation de l'environnement où ils se situent. Ils peuvent également influencer, inciter, arrêter ou changer des processus.

Pour répondre à ce dilemme, ce travail examine la notion des matérialités archéologiques au croisement des perspectives conservatoires et archéologiques. On défend l'idée que les réponses et l'inspiration pour confronter des problèmes actuels de l'environnement immédiat quant à la conservation des restes archéologiques *in situ*, peuvent être trouvées dans la compréhension plus vaste de la matérialité. Il s'agit de la matérialité comme guide et source de connaissances spécifiques pouvant apporter de nouveaux aperçus théoriques.

Mots-clés : héritage archéologique, matérialité, gestion archéologique, conservation, valeurs, pratiques collaboratives

Primljeno / Received: 18. 07. 2021.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 19. 08. 2021.